

**VAN VERWERPELIJKE VERZUILING NAAR
GEPREZEN MIDDENVELD:
BILAN VAN 30 JAAR ONDERZOEK**

Jaak Billiet

1. INLEIDING

Tot het midden van de jaren tachtig verrichtte ik met Karel Dobbelaere vooral onderzoek naar de verzuiling. In tegenstelling tot de studies van Luc Huyse kregen de onderzoeksvragen aanvankelijk vorm vanuit de godsdienstsociologie, maar aan het einde van die periode stond ook bij ons de relatie tussen verzuiling en politiek centraal. Vanaf het midden van de jaren tachtig kreeg de kwaliteitsverbetering van het survey-onderzoek een meer centrale plaats in mijn onderzoek en publicaties. Omvangrijke onderzoeksprojecten over de houding van de Belgen tegenover migranten (1990) en over politieke gedragingen en waarden naar aanleiding van de parlementsverkiezingen van 1991, 1995 en 1999, zorgden ervoor dat ik mij naast het methodologisch onderzoek ook nog met substantiële vragen kon blijven bezighouden. Het onderzoek kreeg zo twee sporen in een methodologisch team (Geert Loosveldt) en een inhoudelijk team (Marc Swyngedouw). Dank zij deze grootschalige surveys zijn er raakpunten met mijn vroegere verzuilingstudies. De grote hoeveelheid empirische microgegevens maakt het mogelijk om aan te geven welke veranderingen hebben plaatsgegrepen op het niveau van individueel gedrag, waarden en opvattingen. In de lijn van de vroegere verzuilingstudies zal ik mij hier niet beperken tot dit individueel niveau maar ook organisatieaspecten aanraken. In tegenstelling tot de vroegste studies voer ik daar echter geen systematisch onderzoek meer naar uit.

In 1988 verscheen een uitvoerige studie met als titel "*De katholieke zuil in Vlaanderen. Ontwikkelingen in het godsdienstsociologisch denken en onderzoek*" (Billiet 1988). Deze studie onderzocht de ontwikkeling in het verzuilingsonderzoek van de Leuvense godsdienstsociologen sinds 1973. Niet lang nadien verscheen een terugblik

op twee vroegere naoorlogse fasen van de verzuiling met een focus op de veranderingen die toen zichtbaar waren (Billiet 1991, 1993a). Deze studie kreeg vorm naar aanleiding van de 54^e Vlaamse Sociale Week "*Sociale Beweging nu*" van het ACW in 1991 en is hoofdzakelijk toegespitst op de veranderingen in het georganiseerd katholicisme. Dit was trouwens toen ook het geval met de meeste van onze verzuilingstudies. Vanzelfsprekend wordt aangeknoopt bij deze tussentijdse bevindingen wanneer ik nu eind 2003 naar de jaren zeventig en tachtig terugkijk. Ik zal proberen om de ontwikkelingen in waargenomen werkelijkheid en in onderzoek samen te behandelen. Er wordt uitvoerig verwezen naar de vroegere werken omdat daardoor ons vroeger werk gemakkelijker toegankelijk wordt voor controle en verder onderzoekswerk door anderen.

2. DE ONDERZOEKSVRAGEN EN BEVINDINGEN IN DE JAREN ZEVENTIG

In de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig werd de verzuiling in Vlaanderen hoofdzakelijk bestudeerd vanuit politieke en organisatiesociologische invalshoek. Dit gebeurde onder meer door Van den Brande (1963), De Clercq (1968), Van De Kerckhove (1968) en vooral door Huyse (1970). De politiek sociologen waren sterk beïnvloed door het comparatief politiek onderzoek van Lijphart (1968a, 1968b, 1968c) over conflicteregeling in pluralistische democratieën.

Het verzuilingsonderzoek waar de Leuvense godsdienstsociologen vanaf 1973 mee naar buiten kwamen was van een gans andere aard. Het was sterk gekleurd door het theoretisch secularisatie-onderzoek van Lauwers (1974) (1) en door de studies van Dobbelaere e.a. over het organiseren van christelijke waarden in organisaties die zgn. 'profane' functies vervullen zoals ziekenhuizen en instellingen voor hoger onderwijs (Dobbelaere 1973, Dobbelaere & Waegemans 1973, Dobbelaere e.a. 1976). De theoretische achtergrond van dit onderzoek wordt uitvoerig beschreven in de bijdrage van Dobbelaere aan deze bundel (zie ook: Dobbelaere 1988). Wie de titels van de publicaties uit die periode leest, kan vermoeden welke (normatieve) vraag de opdrachtgevers toen bezig hield: "*hoe kunnen christelijke organisaties gelegitimeerd worden in een periode van verder schrijdende ontkerkelijking?*" In tegenstelling tot de opdrachtgevers hadden de onderzoekers natuurlijk meer belangstelling voor de feitelijke vraag: "*hoe worden christelijke instellingen feitelijk - en blijkbaar met succes - gelegitimeerd?*"

2.1. Ontkerkelijking en verzuiling: een paradox?

Welke maatschappelijke ervaring ligt aan de basis van deze vraag? Tussen 1967 en 1973 daalde de deelname aan wekelijkse zondagsmisvieringen gemiddeld met 2,3 procentpunten per jaar. Dit is de snelste daling die werd opgetekend sinds de registratie van de deelname aan publieke erediensten. In 1967 nam in Vlaanderen nog 52,9%

van de inwoners tussen 5 en 69 jaar deel aan de wekelijkse eredienst; in 1973 was dit gezakt tot 38,5% en niets wees er toen op dat dit zou keren (zie Dobbelaere 2003). Maar tegelijk werd vastgesteld dat het marktaandeel van de christelijke organisaties en diensten almaar bleef toenemen.

Deze schijnbare paradox ligt aan de basis van mijn doctoraatsonderzoek naar de vrije schoolkeuze (Billiet 1977) en van enkele publicaties uit die periode (Billiet 1973, 1976): "*hoe komt het dat ondanks secularisatieprocessen de verzuiling succesvol kan verlopen?*". Ik trachtte die twee begrippen "secularisatie en verzuiling" die naar twee elkaar uitsluitende maatschappelijke processen verwijzen, toch samen te denken. Het onderzoek dat uit die reflectie voortkwam bestrijkt enerzijds het niveau van de politieke en maatschappelijke elites als vertegenwoordigers van organisaties, en anderzijds het niveau van de 'leden' of de 'cliënten' die voor verzuilde diensten en instellingen kiezen. Het eerste niveau werd onderzocht via een historische analyse van verschillende fasen in de schoolstrijd en via een analyse van het aan gang zijnde discours over de pluralistische gemeenschapsschool. Het tweede niveau werd benaderd via een survey-onderzoek naar de motieven (rationalisaties, legitimaties) voor de keuze voor een katholieke of 'andere' secundaire school door de ouders bij de overgang van hun kinderen van lager naar secundair onderwijs.

De analyse van het discours tussen politieke elites in periodes van conflict (schoolstrijd), pacificatie (schoolpact) en uitdaging van binnenuit (pluralistische gemeenschapsschool) (2), toonde aan dat concepten als secularisatie en verzuiling niet alleen door sociologen gebruikt worden om 'afstandelijk' maatschappelijke processen te beschrijven. Het zijn tegelijk *sociale* interpretatieschema's van 'seculariseerders' en 'ontzuilers' die verworpen worden door hun tegenstrevers. Conflicterende maatschappelijke groeperingen pogen vanuit verschillende definities van de werkelijkheid hún werkelijkheid op die wijze gestalte te geven. In zover zijn het participantentheorieën (cfr. Lauwers 1974, 108, 120). Volgend citaat uit "*Beschouwingen over het samengaan van secularisatie en verzuiling*" uit 1976 geeft dit maatschappelijk discours over secularisatie en ontzuiling goed weer:

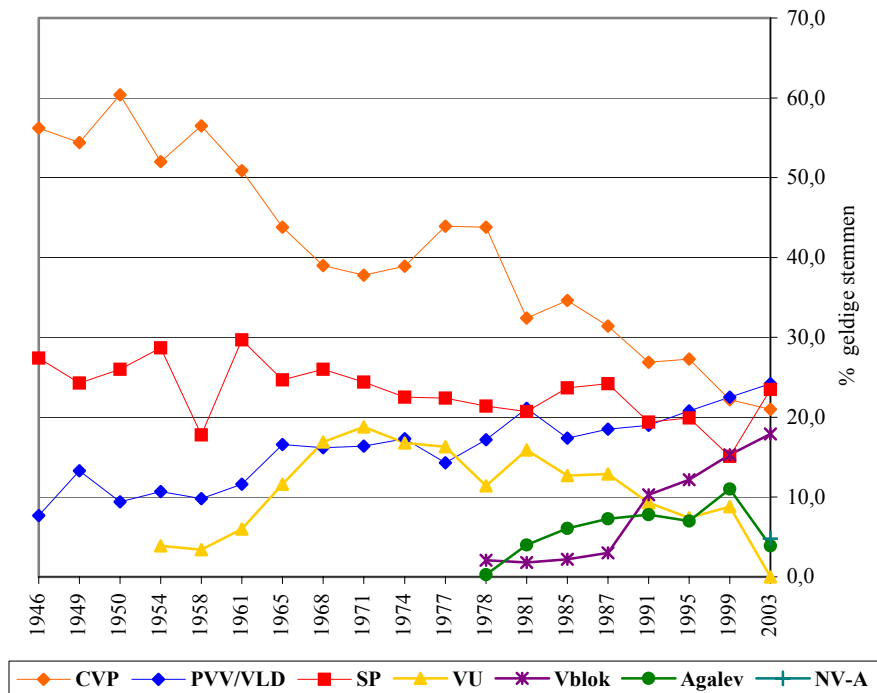
"De verzuiling wordt vaak afgewezen vanuit de vaststelling dat de moderne maatschappij gesecculariseerd is. In een gesecculariseerde maatschappij, zo wordt gezegd, is de verzuiling niet alleen uit deze tijd, ze is ook niet legitiem. Onder secularisatie wordt dan verstaan dat 'profane' functies zich *terecht* onttrekken aan de godsdienstige en kerkelijke bevoogding. De evaluatieve inhoud van het secularisatiebegrip is duidelijk: het gaat om een ontvoogdingsproces dat reeds gedeeltelijk gerealiseerd is en dat zeker verder gerealiseerd moet worden. De maatschappelijke functies worden zo terug wat ze in essentie steeds waren, namelijk seculier. Ook dit taalgebruik en de achterliggende denkwijze gaat terug op een algemeen gangbare definitie van secularisatie: het progressief autonoom worden van instituties t.o.v. godsdienstige en kerkelijke normeringen (...) en het verdwijnen van godsdienstige legitimaties" (Billiet 1976, 246).

Niet zo lang daarvoor, in 1971, was in Nederland het invloedrijke werk van Thurlings verschenen: *"De wankelende zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme"*. Daarin wordt de ontzuiling van de Nederlandse samenleving haarscherp beschreven en worden theoretisch goed onderbouwde sociologische verklaringen aangebracht. In het betoog van Thurlings (1971, 151-152) staat de gedachte van de *interne crisis* van de levensbeschouwelijke kern centraal. De crisis in de Nederlandse katholieke kerk en de erosie van de katholieke zuil gingen er hand in hand. In contrast met Nederland, waar secularisatie en ontzuiling elkaar opriepen, viel het 'eigenaardige' van de situatie in Vlaanderen des te sterker op. Thurlings begreep de veranderingen in de Nederlandse katholieke kerkprovincie niet zonder meer als erosie-processen die hun oorzaak vinden in de globale maatschappij (bijvoorbeeld urbanisatie), noch primair als het effect van internationale ontwikkelingen in de theologie, maar vooral als een uitvloeisel van een *interne dynamiek* als minderheidsgroep. Daarin sloeg als gevolg van het succes van de verzuiling (versnelde emancipatie) de geslotenheid om in openheid die op haar beurt leidde tot een identiteitscrisis (Thurlings 1971, 170-181). De crisisverschijnselen in de levensbeschouwelijke kern die ook in Vlaanderen zichtbaar waren, leidden hier niet tot een erosie van de katholieke zuil, integendeel.

Dit werd duidelijk aangetoond in een driedelige studie in *'De Gids op Maatschappelijk Gebied'* getiteld *"Godsdienst in België: een sociologische verkenning"* (Dobbelaere & Billiet 1973 en 1974). Deze werd een paar jaar later herwerkt bij het Davidsfonds onder de titel *"Godsdienst in Vlaanderen: van kerks katholicisme naar sociaal-culturele kristenheid"* (Billiet & Dobbelaere 1976). Het volstaat om deze publicaties te vergelijken met het elf jaar vroeger verschenen magistrale werk van Kerkhofs en Van Houtte *"De kerk in Vlaanderen"* (1962) om te beseffen hoeveel er toen aan het veranderen was op kerkelijk gebied.

De zuil bleef intact. Dit bleek zowel uit de groeicijfers van het vrij katholiek onderwijs, de opname in christelijke verplegingsinstellingen, en het lidmaatschap van de christelijke vakbond, als uit de ledenaantallen van de diverse sociaal-culturele organisaties met een christelijk etiket. Mogelijke twijfel over die bevinding werd volledig weggenomen door de evolutie in de verkiezingscijfers tijdens opeenvolgende verkiezingsjaren tussen 1971 en 1977. Tegen de verwachting in groeide het CVP electoraat van 37,8% in 1971, over 38,9% in 1974 tot 43,9% in 1977 (zie Figuur 1).

Figuur 1. Verkiezing voor de Kamer: percentage behaalde stemmen Parlementsverkiezingen 1946-2003 - Vlaamse kantons

2.2. De paradox verklaard (1): verzuiling veronderstelt secularisatie

Het empirisch samengaan van secularisatie en verzuiling in Vlaanderen kreeg zowel een historische als een actuele verklaring. Bekijken we eerst de historische verklaring. In Vlaanderen kon de verzuiling niet verklaard worden als het emancipatiestreven van een minderheidsgroep. Verzuiling is een structureel alternatief voor het falen van de katholieke meerderheidsgroep om onder een regime van scheiding tussen Kerk en Staat toch het maatschappelijk leven te blijven beheersen. Historisch onderzoek met betrekking tot het onderwijs (3) onderbouwde die verklaring. Verzuiling is een poging om bij een feitelijke secularisatie langs deelstructuren zoveel mogelijk te recupereren (Billiet 1976, 247). De evolutie van het ultramontanisme over het corporatisme naar de verzuiling illustreert dit (Lamberts 1988). De verzuiling is grotendeels geïnspireerd door ultramontanen die na hun mislukte pogingen om de katholieke staat te herstellen en na de afkeuring daarvan door Rome (1881) hun krachten gingen wijden aan de uitbouw van een katholieke staat binnen de Staat (en binnen de Grondwet). Voor de liberalen was het onderwijs een soort testcase om de autonomie van de

burgerlijke overheid veilig te stellen tegen de aanspraken van het ultramontanisme. Kortom verzuiling is slechts mogelijk in het kader van een principiële en feitelijke secularisatie waaruit een pluralistische situatie ontstaat waarin 'andersdenkenden' een sociologisch feit geworden zijn - wat impliceert dat ze over macht beschikken.

Het Schoolpact van 1958 kan ook zo gelezen worden. Dit pact is een bekroning van het verzuilingsproces inzake onderwijs door de wettelijke erkenning en regeling van verschillende schoolnetten naast elkaar. Deze ontwikkeling voltrok zich op het moment dat op politiek niveau de legitimatie van het katholiek onderwijs uitermate 'geseculariseerd' was. In de publieke standpunten van de CVP werden vrijwel geen godsdienstige argumenten gebruikt bij de verdediging van de belangen van het vrij katholiek onderwijs. Er werd geargumenteed vanuit de principes 'vrijheid, gelijkheid en democratie' en 'gelijkheid van kansen en vrijheid van keuze'. Deze argumenten verschillen sterk van vorige periodes (Billiet 1976, 248; 1977, 8-40). Tot zover de historische verklaring.

Maar nu de actuele verklaring. Deze schoolstrijd van 1950 (of 1954) tot 1958 (naargelang van het kamp waartoe men behoort) had voor een niet eerder geziene mobilisatie, binding en geslotenheid van het katholieke bevolkingsdeel en haar organisaties gezorgd. Van onbedoelde gevolgen van het optreden van seculariseerders gesproken... Na afloop stond de zuil er steviger dan ooit. Dit bleek duidelijk uit zowel het voor handen zijnde statistisch materiaal over de structurele verzuilingsgraad en de lidmaatschappen, als uit de bindingsmechanismen op het niveau van organisaties (Billiet 1977, 120-121, Billiet & Dobbelaere 1976, 67-76). Maar hoe kon de verzuiling voortduren in een periode van versnelde ontkerkelijking die in de jaren zestig een aanvang nam?

2.3. De paradox verklaard (2): seculiere aanpassing van de zuil

In die periode beschikten we m.b.t. de totale bevolking alleen over cijfergegevens over de deelname aan de wekelijkse kerkelijke vieringen en de zgn. doorgangsrutuelen. Er waren theoretische argumenten om de deelname aan de wekelijkse eredienst als een centrale indicator voor de kerkelijke betrokkenheid als zodanig te zien, maar gegevens over de ethische en geloofsdimensies waren toen niet voorhanden voor de Vlaamse populatie in haar geheel. Er waren alleen studies over beperkte deelpopulaties (Dobbelaere 1966, Cauwelier 1967). Pas na 1981 werd in de cijfers van het eerste Europees waardeonderzoek duidelijk dat het vermoeden klopte dat de ontkerkelijking niet alleen betrekking had op de waargenomen deelname aan kerkelijke praktijken, maar ook op het geloof en de ethische opvattingen (Dobbelaere 1984, 71-75, 83, 88). Er waren toen geen longitudinale gegevens zodat veranderingen noodgedwongen (en betwistbaar) werden bekeken aan de hand van verschillen tussen leeftijdscortes. In *'Godsdienst in Vlaanderen'* van 1976 stond het culturele aspect (geloofsopvattingen en ethiek) centraal in de verklaring van het voortbestaan van de verzuiling.

Hoe komt het dat zoveel ontkerkelijkte en ongelovig of zwak gelovig geworden katholieken in de jaren zeventig bleven deelnemen aan katholieke organisaties en diensten en hoe bleef het zuilengebouw organisatorisch stevig overeind? Een eerste hypothese, de '*vertraagde erosie*', zag de blijvende verzuiling als een valse schijn ten gevolge van het tijdsinterval tussen vlugge culturele en trage structurele aanpassingen. Nu weten we dat de structurele verzuiling inderdaad geen vlug aflopend verschijnsel was. Deze hypothese van de *vertraagde erosie* werd toen verlaten ten voordele van de *surrogaat* hypothese. Dit was ons alternatief voor de *erosie* hypothese van Thurlings.

Er waren verschillende argumenten ten voordele van de surrogaat hypothese. Voor eerst was er een *theoretische argumentatie*: een zuil kan ook blijven bestaan zonder verwijzing naar godsdienstige waarden of naar de kerk op voorwaarde dat een ander collectief bewustzijn het geheel overkoepelt. De vele materiële en immateriële belangen die aan een georganiseerd netwerk van gelijkgezinden verbonden zijn, worden immers niet aangetast door de culturele veranderingen. Indien kerkelijke rituelen, controlemechanismen, symbolen en interpretatieschema's over de samenleving en de zin van de dingen niet meer algemeen aanvaard en beleefd worden in de katholieke bevolkingsgroep, dan kunnen andere rituelen, symbolen, interpretatieschema's en vormen van sociale controle als functioneel alternatief die bevolkingsgroep blijvend integreren (zie: Berger 1969, 126-155; Berger & Luckmann 1967). De empirische vraag werd dan: zijn de katholieke organisaties een nieuwe identiteit aan het uitbouwen die in staat is om ook onkerkelijke katholieken te blijven omvatten, en op welke wijze gebeurt dat? Er werden vervolgens *empirische argumenten* aangevoerd die aantoonde dat er wel degelijk zo'n interne verandering plaats greep. Deze seculiere adaptatie van het oorspronkelijk collectief bewustzijn werd in 1976 systematisch beschreven als een overgang van *kerks catholicisme* naar *sociaal-culturele christenheid* (Billiet & Dobbelaere 1976, 80-88).

Op de eerste plaats werd de katholieke zuil nog wel levensbeschouwelijk gelegitimeerd waardoor rechtvaardiging verzekerd bleef aangezien in België maatschappelijke organisatie op levensbeschouwelijke gronden algemeen aanvaard was. Men sprak echter niet langer van 'katholiek' maar van 'christelijk', dat werd gelijkgesteld met het 'diepere', het 'echter' en 'vollediger' menselijke en met de fundamentele waarden van 'onze beschaving'. Later, met name in de verkiezingsonderzoeken van de jaren negentig, zou empirisch blijken dat de *scope* van de identiteit '*christelijk*' inderdaad ruimer was dan '*katholiek*'.

Een speciale variant van de 'christelijke' legitimatie van eigen organisaties of diensten was de verwijzing naar de levensbeschouwelijke motieven bij de keuze van zo'n organisaties of diensten. Deze rechtvaardiging was vanzelfsprekend meest effectief voor de kerkse katholieken, maar ook voor de anderen omdat de vrijheid van keuze door niemand nog werd betwist. Ons onderzoek in het onderwijs toonde aan dat de invulling van 'katholiek' breder was dan strikt levensbeschouwelijk. Het had ook te maken met "degelijk", "aangename sfeer waar kinderen beleefder zijn en beter onder controle gehouden worden", "waar de leerkrachten zich meer bekommeren om de totale opvoeding" en "hogere eisen inzake studie". De "sfeer inzake studie en begeleiding" overtrof ruimschoots de verwijzing naar levensbeschouwelijke redenen (Bil-

liet 1977, 172-179). De betekenisverruiming van 'katholiek' naar 'christelijk' en vervolgens naar 'goede service' en 'kwaliteit' was niet alleen kenmerkend voor het onderwijs. Men vond dit ook in de legitimatie van christelijke ziekenhuizen, mutualiteiten, vakbond, sociale woningen, spaarkas, verzekeringsmaatschappij. In een latere studie over de vormingsorganisaties van het ACW van 1945 tot 1980 heeft Laermans (1992) het personalistisch welzijnsdiscours aan dit lijstje toegevoegd. Hij typeerde deze verandering als een overgang van "waarheid" naar "waarden".

Naar de 'buitenwereld' toe werd op niveau van de organisaties de verzuiling van katholieke zijde gerechtvaardigd door vier principes die geen enkele verwijzing naar de godsdienst meer inhielden maar die afkomstig waren uit het domein van de vrije markteconomie: vrije keuze, privé-initiatief, subsidiariteit en rendement. In een situatie waar de keuze vrij is, rechtvaardigt de omvang van feitelijke deelname aan katholieke initiatieven reeds als zodanig het bestaansrecht ervan.

Als men tenslotte denkt aan de vele tienduizenden die ofwel rechtstreeks via hun job ofwel onrechtstreeks via de tewerkstelling van familieleden met christelijke organisaties te maken hadden, dan kan men zich de immateriële en materiële bindingsmechanismen van die 'vertrouwde wereld' best voorstellen. Zijn de zuilen hierdoor 'cultureel' onderscheiden werelden? We zouden dit nu 'culturele ruimtes' noemen. De geslotenheid van het compleet netwerk van katholieke organisaties was in de periode tijdens en na de schoolstrijd gunstig voor de ontwikkeling van eigen culturele smaken. In het onderzoek naar de schoolkeuze werden zulke culturele verschillen in opvoedingsstijl, woonstijl en taalgebruik gevonden tussen ouders met leerlingen in het katholiek en het openbaar onderwijs (Billiet 1977, 187-201). Verschillen in levensstijl en culturele smaken maken een culturele ruimte waarin de deelnemers zich 'thuis' voelen. Zulke ruimte creëert ook sociale afstand met onzichtbare sociale grenzen die de verzuiling ook structureel overeind houden ondanks de toenemende onkerkelijkheid.

2.4. De paradox verklaard (3): selectieve sociale controle

Geen integratie zonder sociale controle. Naarmate het aantal onkerkelijke deelnemers binnen de christelijke zuilorganisaties toenam, steeg natuurlijk de kans op de aanwezigheid van afwijkende opvattingen en gedragingen. Hoe werd erover gewaakt dat dit niet bedreigend was voor de organisatie? Er bleek een zeer grote tolerantie tegenover de individuele deelnemers te bestaan. Iedereen was welkom. Het geloof en de morele opvattingen van de 'cliënten' werden niet bevraagd. Ten overstaan van de 'professionals' in dienst van de organisaties (vooral leerkrachten maar ook geneesheren, verplegend personeel, maatschappelijk assistenten) werd wel controle uitgeoefend op het moment van de aanwerving en zo mogelijk nadien (Billiet 1978, Van Duffel 1979 en 1980). Pogingen om de controle over het personeel te versterken werden mettertijd moeilijker omdat de betrokkenen zich gingen beroepen op hun burgerlijke rechten. Er werd vooral streng gewaakt over de orthodoxie in de publieke stellingnamen, de publieke formulering van ethische principes, en het publiek worden van (moreel) afwijkend gedrag. De privaatsfeer viel daar buiten.

Deze '*selectieve controle*' was gunstig voor het samenbindend collectief bewustzijn binnen de katholieke zuil (Billiet & Dobbelaere 1985, 135-136). Maar ze had ook onbedoelde gevolgen omdat er niet alleen 'bekering' of 'isolement' uit voortkwam maar in een aantal gevallen ook nieuwe groepsvorming buiten de zuil (Billiet & Dobbelaere 1978a en b). In het midden van de jaren zeventig ontstonden tal van zgn. 'pluralistische' initiatieven waarbij 'dissidente' katholieken betrokken waren en aan het einde van de jaren zeventig kwamen in verscheidene christelijke organisaties conflicten aan de oppervlakte. (4) Dit alles werd onderzocht in verschillende eindverhandelingen (Verstraete 1980, Goedefroot en De Cock 1982, Verbeeck 1983). Voor deze nieuwe groeperingen was de CVP niet langer het politiek kanaal maar kwam de nieuwe partij Agalev te voorschijn als een aantrekkelijk alternatief (Billiet 1981).

2.5. De paradox verklaard (4): de band met de zuilpartij

Hiermee zijn we beland bij het laatste aspect van integratie: de band tussen de organisaties en hun politieke partij. Alhoewel ik pas rond 1980 de koppeling van een netwerk van sociale organisaties aan een electoraal kanaal als de essentie van de verzuiling ging beschouwen, werd in de studies van midden de jaren zeventig toch gewezen op de rol van de CVP bij de ontwikkeling van de ideologie van de sociaal-culturele christenheid. Eigenlijk zou men de ideologische opstelling van de CVP in 1945 als een prototype van de geschetste evolutie in de zuil kunnen beschouwen. De CVP stelde zich toen immers expliciet (in principe) op als een gedeconfessionaliseerde politieke partij. Er werd verder beroep gedaan op christelijke waarden maar dan in de betekenis van algemeen menselijke waarden van de Westerse beschaving. Centrale begrippen in die doctrine waren: democratie, (verticaal) pluralisme, solidariteit tussen klassen en standen, menselijke waardigheid. Dit geheel werd samengebonden door een personalistische wijsgerige visie op mens en maatschappij die door de CVP als een "derde weg" werd voorgesteld naast (en niet tussen) het collectivisme en het neokapitalisme (Billiet 1976, 254).

De CVP kende opeenvolgende successen tot aan de forse electorale nederlaag in 1981 (Figuur 1). Dit was mede het gevolg van de verlaging van de stemgerechtigde leeftijd naar 18 jaar in plaats van 21 jaar waardoor bijna dubbel zoveel nieuwe kiezers aantraden. De jongste cohorten van kiezers werden blijkbaar door de waarden van de sociaal-culturele christenheid minder aangesproken. Dit zal duidelijk blijken uit de analyses van de electorale verschuivingen vanaf 1985 en de verkiezingsonderzoeken in de jaren negentig.

3. ACCENTVERSCHUIVING IN DE ONDERZOEKSVRAGEN IN DE JAREN TACHTIG

Het seminarie godsdienstsociologie van het academiejaar 1980-1981 bestudeerde de politieke aspecten van de verzuiling. Dit bracht ons in contact met de politiek-sociologische benadering van Huyse en met de Angelsaksische literatuur over de overlegdemocratie en conflictregeling (Huyse 1975). De nieuwe accenten die deze confrontatie van de godsdienstsociologie met de vergelijkende politiek opleverden, zijn duidelijk zichtbaar in "*Verzuiling en politiek: theoretische beschouwingen over het België na 1945*" (Billiet 1982). We besteedden vanaf dan meer aandacht aan de band tussen organisaties en politieke partijen in het kader van de overlegdemocratie en conflictregeling (Billiet 1984). Eveneens in de lijn van het vergelijkend onderzoek ging Hellemans (1985, 1988) in zijn zoektocht naar een algemene theorie van de verzuiling een andere richting uit. Hij bekeek de verzuiling in het kader van de theorie van sociale bewegingen. Daarmee bereidde hij het latere werk van Walgrave voor (1994, 1995).

3.1. Versmalling van het electoraal kanaal

De band tussen de zuilorganisaties en hun electoraal kanaal werd in de politieke ontwikkelingen bijzonder actueel vanaf 1981. In één klap zakte de electorale sterkte van de CVP met tien procentpunten tot nog amper 32,4% (zie Figuur 1). Het sterk katholiek verenigingsleven werd bijgevolg niet alleen meer geconfronteerd met een vernauwd draagvlak van regelmatig praktiserende katholieken van rond 27% maar bovendien met een steeds smallere electorale basis. Het GLOPO onderzoek van 1974 toonde aan dat toen nog 59% van de regelmatig praktiserend katholieken voor de CVP stemde (Frognier 1975). Volgens enkele studies was dit in 1981 gedaald tot 42% (Billiet & Dobbelaere 1985, 154-155). Later bleek uit de verkiezingsonderzoeken van 1991, 1995 en 1999 dat bij de regelmatig praktiserend katholieken de kans op een stem voor de CVP stabiel rond 45% bleef schommelen (Billiet et.al. 2000). Onder de kerkse katholieken is er bijgevolg niet zoveel meer gewijzigd sinds de jaren tachtig wat de kans op het stemmen voor de CVP aangaat. Maar het aandeel van de regelmatig praktiserend katholieken werd steeds kleiner en bijgevolg daalde alleen daardoor al het globale stemmenaandeel van de CVP.

Dit contrasteert met de verschuivingen tussen 1978 en 1981 waarin het aandeel stemmen voor de CVP ook onder kerksen beduidend afnam met ruim tien procentpunten. Dit is de periode waarin Agalev het levenslicht zag. Deze partij bleek aanvankelijk nogal wat aantrekkingskracht te hebben onder kerkse katholieken zoals de Volksunie twintig jaar voordien. Dit werd toen vastgesteld in enkele onderzoeken onder jongeren. Daaruit bleek dat in die periode zowel Agalev als de Volksunie sterk boven hun algemeen gemiddelde scoorden bij de kerkse en kerkelijke jongeren (Billiet & Dobbelaere 1985, 154-155, Umans 1985). Agalev bleek toen vooral jonge professionelen uit de 'zachte sector' aan te spreken. Nogal wat jongere werknemers van katholieke organisaties in de sectoren van onderwijs, cultuur, welzijn en gezond-

heidszorg voelden er zich thuis. De versmalling van het electoraal kanaal van de katholieke zuil was ingezet.

3.2. Een stevige verankering tussen partij en organisaties

Het organisatienetwerk bleek ondanks de veranderingen in het stemgedrag stevig overeind te blijven. We kregen in de jaren tachtig bijgevolg een situatie van toenevend politiek pluralisme onder de leden en werknemers van de christelijke organisaties naast een stevige koppeling van die organisaties aan één partij. Dit werd meteen een van de onderzoeksvragen. Hoe kan verzuiling waarin de koppeling van organisaties (organisatiekanaal) met een politieke partij (electoraal kanaal) essentieel is, overeind blijven indien de achterban versnipperd gaat stemmen? Het antwoord werd gezocht in de integratie op organisatieniveau (Billiet 1987b).

De integratie van het christelijk zuilennetwerk op organisatieniveau gebeurde enerzijds door formele coördinatie- en overlegorganen zoals de "*Agendacommissie*" en het "*Centrum voor Politieke en Economische Studiën*" (CEPESS) en anderzijds door een structurele cumul van politici en zuilelites. Deze politieke en sociale elites bekleedden uit hoofde van hun functie strategische posities in de private organisaties en in de publieke instellingen. Deze '*intermediaries*' die geregeld ook informeel elkaar ontmoetten, legden dwarsverbanden tussen de zuilorganisaties onderling en tussen die organisaties en de overheidsdiensten. In de hoge raden die in vrijwel elk maatschappelijk domein functioneerden, waren vertegenwoordigers van de zuilorganisaties aanwezig. Het verdedigen en bewaken van de gemeenschappelijke belangen zorgde voor de nodige cohesie van het organisatienetwerk (Billiet 1982). Tenslotte zorgde de uitbesteding van overheidstaken en het systeem van onderaanneming er voor dat de zuilen rechtstreeks en onrechtstreeks toegang kregen tot publieke goederen (Huyse 1979).

3.3. Kritiek op de verzuiling: politieke concerns?

Deze ontwikkeling bracht Huyse er toe om in 1987 "*De verzuiling voorbij*" te publiceren met als meest spraakmakende gedachte dat de verzuiling op basis van levensbeschouwelijke tegenstellingen verdwenen was. De zuilen zijn politieke concerns geworden die niets meer met levensbeschouwelijke verschillen te maken hadden, aldus Huyse. Het enige levensbeschouwelijk element zou nog slechts te vinden zijn in de wijze waarop ze zich tooien, legitimatie zonder inhoud dus. De zuilen zijn na 1960 geëvolueerd naar "gecamoufleerde" politieke concerns met oligarchische macht als voornaamste kenmerk. In het essay van Huyse werden de negatieve kanten van de verzuiling vlijmscherp veroordeeld: levensbeschouwelijke apartheid, onverdraagzaamheid, maatschappelijke dwang en bezetting van de staat. In Vlaanderen werd dit alles voor een groot stuk op rekening van de katholieke zuil geschreven omdat de anderen slechts "miniaturen" waren in vergelijking met dit concern (Huyse 1987, 7-8,

49-89). Het verschil in appreciatie met de jaren negentig, amper vijf jaar later, is groot.

Gelijktijdig met het essay van Huyse publiceerden we een *Leuvens standpunt* met een conceptuele en empirische verkenning rond de concepten "zuilvorming, verzuiling en pluralisme" (Billiet 1987b). Daarin werd een aanvaardbare vorm van "zuilvorming" onderscheiden van een ontaarde vorm, "verzuiling". Deze laatste droeg de empirische kenmerken van Huyse's politiek concern. De kenmerken die wij aan de 'zuilvorming' toeschreven, zoals christelijke identiteit, gemeenschappelijke waarden en culturele eigenheid, werden door Huyse volledig naar het verleden verwezen (Huyse 1987, 34-39). In het nawoord van het *Leuvens standpunt* werd gesteld dat de door Huyse beschreven ontaarding van de zuilen alleen betrekking had op een welbepaald onderdeel van de zuil, met name op de sociaal-economische sectoren, en niet op de sectoren van onderwijs, welzijn, verzorging en cultuur. Een analyse van deze sectoren toonde de aanwezigheid van een waardendiscours dat niet tot inhoudsloze legitimering kon herleid worden. Huyse ontkende natuurlijk de maatschappelijke functies van de zuilorganisaties en diensten niet, maar er dienden volgens hem nieuwe spelregels ontworpen te worden om de relaties tussen het "maatschappelijk middenveld" en het politiek bestel te regelen. De door Huyse voorgestelde oplossing van "*gesponsord pluralisme*" waarin niet-verzuilde gemeenschapsinitiatieven dezelfde rechten krijgen als de zuilen, staat dicht bij ons voorstel van *gedeeltelijke ontzuiling* (Billiet 1987b, 256, Huyse 1987, 94-103). Na de hearings over ontzuiling in de Vlaamse Raad in het begin van de jaren negentig voltrok de ontzuiling zich in die richting.

4. DE JAREN NEGENTIG: WAT IS VERANDERD?

De veranderingen zijn van velerlei aard. Vooreerst in mijn onderzoek waarin steeds meer aandacht naar methodologische vraagstukken gaat. Inhoudelijk is het accent verschoven naar vergelijkend grootschalig survey-onderzoek over politieke en maatschappelijke houdingen. De vragen over de relatie tussen levensbeschouwelijke en ideologische keuzen, lidmaatschap van sociale organisaties en politieke voorkeur kregen op die wijze op een andere wijze aandacht. Sinds de jaren negentig kunnen we gebruik maken van een enorme hoeveelheid gegevens over sociale kenmerken, houdingen, waarden, lidmaatschappen, stemgedrag, op bijna continue wijze verzameld bij duizenden individuen tussen 1990 en nu. (5) Dit kende zijn gelijke niet in de voorbije periodes. Maar dit heeft ook een keerzijde. Een andere onderzoeksinteresse creëert andere data en omgekeerd. Er zijn nu zoveel gegevens op individueel niveau ter beschikking dat in mijn onderzoek, in tegenstelling tot de vroegere periodes, nog relatief weinig aandacht gaat naar de studie van de logos en de praktijk van organisaties.

Natuurlijk is niet alleen onze interesse en de beschikbaarheid van gegevens gewijzigd, er zijn ook feitelijke veranderingen. De reflectie over verzuiling en het spreken daarover is gewijzigd na *Zwarte Zondag* en nadat Verhofstadt in 1991 in zijn eerste Bur-

germanifest de drukkinggroepen en de zuilen als hoofdschuldigen van de kloof tussen burger en politiek heeft aangewezen. De zuilen werden nu in bescherming genomen door hun vroegere critici, maar het kind kreeg een andere naam, "het middenveld". Er is tegelijk een nieuwe onderzoeksinteresse gegroeid die aansluit bij de literatuur over sociaal kapitaal (6): het onderzoek naar de relatie tussen betrokkenheid bij organisaties en een waaier van burgerlijke deugden. In het publiek discours zijn 'zuilen' nu 'middenveldorganisaties' geworden maar wat is werkelijk veranderd? Is er nog sprake van een christelijk middenveld en hoe verschilt dit van de zuil van twintig jaar geleden? Laten we om deze vraag te beantwoorden deze keer eerst naar de essentie kijken, de relaties tot een politieke partij. Daarna gaat onze aandacht naar de invloed van verenigingsparticipatie en naar culturele identiteit van het christelijke middenveld. We zullen ons hiertoe beperken.

Walgrave heeft de band tussen het electoraal kanaal en het organisatiekanaal in het zuivere zuilmodel getypeerd als *exclusief*, *duurzaam* en *formeel*. Dit model was niet van toepassing op de nieuwe sociale bewegingen die hij bestudeerde (Walgrave 1994), maar in de jaren negentig klopt dit ook niet meer ten volle voor de traditionele zuilen, de christelijke zuil in het bijzonder. Men kan de veranderde relaties tussen de organisaties in het middenveld en de politieke partijen typeren als *selectief*, *wisselend* en *informeel* (Walgrave 1995, 197-201). In een paar studies over trouw stemgedrag hebben wij in 1995 en 1997 deze verandering uitvoerig gedocumenteerd. We bestudeerden het niveau van het stemgedrag, de relaties tussen organisaties en partijen en het discours over die relatie binnen het ACW (Billiet 1995a, 1997). (7) Ik zal mij hier beperken tot de hoofdlijnen en tot meer recente gegevens die aantonen dat deze evolutie sinds 1999 nog in een stroomversnelling is getreden.

4.1. Wisselend en versnipperd stemgedrag

In zijn studie over het maatschappelijk middenveld toont Marc Hooghe aan dat de interne integratie van de traditionele zuilorganisaties nog heel sterk is als men de ideologische congruentie van lidmaatschappen en stemgedrag als criterium neemt. Als voorbeeld toont Hooghe dat in 1995 nog steeds rond 45% van de leden van het ACV voor de CVP stemden en dat het aandeel van de SP onder de ABVV-leden en van de VLD onder de leden van het ACLVB even hoog is. Dat is veel meer dan het algemeen gemiddelde van elk van deze partijen in het kiezerskorps (Hooghe 1999c). Wij kunnen dit niet ontkennen, want ook in de verkiezingsonderzoeken van 1991, 1995 en 1999 zien we dat het kiezen voor de CVP, de VLD of de SP nog sterk bepaald wordt door het lidmaatschap van vakbonden of mutualiteiten. Om echter een goed beeld te krijgen over wat gaande is mag men zich niet beperken tot een cross-sectioneel onderzoek, maar moet men de evolutie proberen vatten. Voor het eerst zijn we in staat om dit te doen via opeenvolgende vergelijkingen van leeftijdscohortes binnen herhaalde cross-sections en zelfs via een panelonderzoek. In dit geval krijgt men toch wel een geheel ander beeld.

Men mag aannemen dat bij de opeenvolgende verkiezingen gedurende de jaren tachtig van de ene op de andere verkiezing ongeveer 17% van de kiezers van partij veran-

derden (Swyngedouw 1986, Swyngedouw & Billiet 1988). In de loop van de jaren negentig is dat verdubbeld tot ongeveer één op drie vlottende kiezers (Swyngedouw & Beerten 1999). Een andere indicatie van deze toegenomen instabiliteit is de vaststelling van Maddens en Hajnal (2002, 60) dat in 1999 ruim 45% van de kiezers van CVP, VLD en SP voor minstens twee verschillende partijen stemde voor Kamer, Senaat, Vlaams Parlement of Europa. Alleen bij het Vlaams Blok was het aandeel van de 'halve kiezers' kleiner (30%). Komt deze toenemende instabiliteit ook tot uiting onder de leden van christelijke organisaties? Wanneer men de effectparameters vergelijkt tussen identieke modellen in 1991 en 1999 dan blijken de effecten van het lidmaatschap van een christelijke mutualiteit en vakbond, of van het actief lidmaatschap van een andere christelijke vereniging op het stemmen voor de CVP beduidend af te nemen. Bij regelmatig praktiserend katholieken daarentegen is de kans om voor de CVP te stemmen, zoals reeds aangehaald, niet meer gewijzigd. Maar de groep van de kerksen wordt bij elke volgende verkiezing wel kleiner (Billiet 2003, 235).

De duidelijkste indicaties over de verzwakking van de band tussen stemgedrag en lidmaatschap van organisaties (vakbond, mutualiteit) komt uit ons onderzoek naar *trouw* stemgedrag bij de jongere en oudere generaties kiezers. Bij de leden boven 45 jaar van het ACW of van de christelijke mutualiteit vond men in 1991 nog 42% trouwe CVP-kiezers, dit zijn kiezers die steeds voor de CVP hebben gestemd. Bij de jongere leden tussen 24 en 44 jaar lag dit beduidend lager, namelijk rond 25% (Billiet 1995a). Als we dan acht jaar later naar de verkiezingen van 1999 kijken, is het aantal trouwe kiezers onder de oudere en jongere generaties in elk van die christelijke organisaties gedaald naar respectievelijk 30% en 10%. Eenzelfde trend met een verschil tussen generaties en in de tijd is merkbaar binnen de socialistische 'wereld'. Deze cijfers uit het verkiezingsonderzoek van 1999 tonen duidelijk aan dat aan de stabiele relatie tussen sociale organisaties en de zuilpartij op niveau van de individuele keuze een eind is gekomen.

4.2. Selectieve, wisselende en informele relaties tussen organisaties en partijen

Wat men ziet op het niveau van de individuele keuzen vindt men ook terug in de discussies binnen de CD&V en het ACW. Ondanks alle stokebrand in de media op het einde van 2003, al of niet bewust bedoeld om ACW en CD&V uit elkaar te halen, blijft de CD&V nog steeds de bevoorrechte partner van het ACW en omgekeerd. In de media wordt die band blijkbaar minder vanzelfsprekend gevonden als de band tussen ABVV en SP.A. Het ACW heeft het natuurlijk niet gemakkelijk nu haar bevoorrechte partner al voor een tweede keer in de oppositie zit. Daardoor is de mogelijkheid om direct te wegen op het bestuur van het land weggevalen. Wie het afscheid van de vorige voorzitter en algemeen secretaris van het ACW bijwoonde, heeft zeker bemerkt welke fel begeerde bruid het ACW wel is. Politici uit SP.A, Agalev en Spirit maakten hun opwachting terwijl de bevoorrechte partner er wat ongemakkelijk bij liep.

Er is dus wel degelijk een en ander veranderd en dat is niet van vandaag. Voor de herhaalde discussies binnen het ACW en de activiteiten van deelgroepen die de band

tussen ACW en CVP in vraag stelden verwijs ik naar vroegere studies waarin dit uitvoerig werd behandeld (zie Billiet & Dobbelaere 1985, 148-150, Billiet 1995a, 11-16, Billiet 2003, 227-230). Hier wordt kort de ontwikkeling in de jaren negentig geschetst.

Tijdens de rooms/blauwe coalities in de periode 1982-1984 had in het ACW een meerderheid zich in een interne bevraging uitgesproken voor een grotere invloed van de christelijke arbeidersbeweging binnen de CVP. Dit standpunt werd vertolkt in de congresbesluiten van 1986 van het ACW en werd na het congres van oktober 1992 opnieuw bevestigd. Tot midden de jaren negentig bleef het ACW vasthouden aan de *exclusieve* band met de CVP. Toch was op een studiedag van het dagelijks bestuur van het ACW op 20 januari 1994 een voorzichtige wijziging in de opstelling merkbaar. De mogelijkheid werd overwogen om in de toekomst, naast de *voorwaardelijke* bevoorrechte band met de 'vrienden' in de CVP, ook samen te werken met politici uit andere partijen indien dit aangewezen zou zijn om de programmapunten van het ACW maximaal te realiseren. Dit thema werd besproken tijdens een bijzonder congres in 1995. Sindsdien wordt vastgesteld dat contacten van ACW'ers met socialisten en groenen niet meer scheef bekeken werden. Het ACW stelde zich ook soepeler op tegenover sommige van haar leden op kieslijsten van Agalev. Blijkbaar groeide in die periode mede onder invloed van gunstige verkiezingsvoorspellingen voor de VLD het besef dat de CVP-meerderheid wel eens niet eeuwig zou duren.

De idee van een *exclusieve* band tussen de beweging en één partij lijkt helemaal verlaten te zijn in de periode na de verkiezingen van 1999. In een kranteninterview van juni 2002 met Jan Renders, de nieuwe voorzitter van het ACW, blijkt opnieuw dat het ACW vasthoudt aan '*intense samenwerking*' met de eigen mandatarissen binnen de CD&V. Tegelijk is de beweging gewonnen voor contacten met "*politici uit andere partijen die open staan voor onze projecten of standpunten. Ook zij zijn onze bondgenoten.*" (De Standaard 17/6/2002). De vroegere CVP werd dus een bevoorrechte partner naast gesprekspartners in ander partijen. Tijdens de paars/groene coalitie van 1999 tot 2003 waren er goede contacten met politici uit de SP.A en vooral uit Agalev. Het volledig uit de boot vallen van de groenen in 2003 moet wel een grote ontzuivering zijn voor degenen die dachten om langs die weg toch nog *informeel* op het beleid te kunnen wegen.

Het verdwijnen van de exclusieve band is nog duidelijker bij de christelijke middenstandsorganisatie (NCMV). Samen met een naamsverandering waaruit de referentie naar "Christelijk" (8) verdwenen is, zoekt de *Unie der Zelfstandige Ondernemers* (Unizo) eveneens naar een andere verhouding met politieke partijen waarbij gesprekken met meerdere partijen mogelijk zijn (De Standaard 16/2/2001). Ook bij de Boerenbond zijn contacten met andere partijen niet uitgesloten. Hiermee lijken naast de *stabiliteit* ook de twee andere kenmerken van het klassieke zuilmodel, de *exclusieve* en *formele* band met één partij, tot het verleden te behoren.

Bij het ontstaan van de CD&V werd ook van die kant de band met het middenveld lossier gemaakt. Men wenste niet langer een vertegenwoordiger van de christelijke sociale organisaties in het partijbestuur. Zich na kritische uitlatingen van de nieuwe leiding van het ACW (Knack 18-24/9/2002) bewust van het gevaar om de band met

'haar' middenveld te verliezen, heeft de CD&V na het congres van 21 september 2002 aan de grote sociale organisaties van christelijke signatuur en aan sommige 'nieuwe' sociale bewegingen aangeboden om in de toekomst deel te nemen aan het partijbestuur met het oog op discussies rond voor hen relevante thema's. De 'nieuwe' sociale bewegingen en Unizo waren niet geneigd om daarop in te gaan (De Standaard 24/9/2002). Het ACW wilde dat wel maar de banden zijn losser geworden.

Tot zover een eerste ingrijpende verandering in vergelijking met de jaren zeventig en tachtig, met name de relatie tussen het netwerk van organisaties en de politieke partij. Hieruit rijst dan een nieuwe vraag. Hoe kan de katholieke wereld nog geïntegreerd blijven indien na de sterk verminderde kerkelijkheid nu ook nog de band met de overkoepelende politieke partij verdwenen is? Er werd aangetoond dat in de jaren zeventig en tachtig de thema's van de sociaal-culturele christenheid het geheel konden binden. Is dat nu nog het geval? We zullen die vraag beantwoorden langs de omweg van het sociaal kapitaal omdat de discussie de laatste jaren in die termen wordt gevoerd, en omdat we natuurlijk wel iets vatten van het christelijk middenveld indien we zouden kunnen aantonen dat de deelname daaraan uitmondt in typische waarden en burgerlijke deugden.

4.3. Het middenveld als sociaal kapitaal

De eerste sporen van de band tussen deelname aan (christelijke) verenigingen en maatschappelijke opvattingen komt uit het onderzoek naar de beeldvorming van de Vlamingen over migranten in 1990 en uit het verkiezingsonderzoek van 1991. Toen werd in multivariate modellen vastgesteld dat, in tegenstelling met wat men volgens sommige theorieën kon verwachten, sterk kerkelijk betrokken katholieken zich beduidend minder bedreigd voelden door de aanwezigheid van migranten en dat ze, als ze zich wel bedreigd voelden, toch nog beduidend minder voor het Vlaams Blok kozen dan marginale katholieken en ongelovigen (Billiet & Carton 1992, Billiet 1995b, 1995c, Elchardus e.a. 1993). Ook nog in 1999 had kerksheid een sterk afremmend effect op een stem voor het Vlaams Blok, maar lidmaatschap van het ACW in tegenstelling tot 1991, niet (Billiet e.a. 2000).

In de lijn van wat de theorie over sociaal kapitaal voorspelt blijken kerksen en actieve leden van christelijke organisaties een groter vertrouwen in anderen en in de toekomst te hebben, zich minder maatschappelijk gedesoriënteerd te voelen, zich minder utilitair individualistisch op te stellen, minder afwijzend te staan tegenover vreemdelingen, zich minder politiek machteloos en onverschillig te voelen, en meer geneigd te zijn om toch te gaan stemmen indien dit niet verplicht zou zijn (Billiet 1998). Betrokkenheid bij de kerk en de actieve betrokkenheid bij het christelijke verenigingsleven is gunstig voor het ontwikkelen van burgerschapswaarden. Dit bleek ook uit een onderzoek onder leden van organisaties die aanleunen bij het ACW (Billiet e.a. 1999, Van Geys e.a. 1999). We moeten echter melden dat deze effecten niet bijzonder groot zijn - ze zijn beduidend kleiner dan de invloed van het onderwijs - en dat ze even groot zijn als men lid is van niet-christelijke en andere ideologische of pluralisti-

sche verenigingen. Men kan ook weinig zeggen over de causale band; wat komt eerst, vertrouwen of participatie aan verenigingen?

De hierboven vermelde studies zijn weinig bekend. De bevinding dat participatie in het middenveld een democratisch waardepatroon en integratie in de samenleving bevorderen, is pas volop in de publieke belangstelling gekomen door de studie van Elchardus, Huyse en Hooghe (2000) over het middenveld. Dit onderzoek bracht twee verbeteringen aan in de meting van deelname aan verenigingen. De simpele vraag over actief lidmaatschap uit de ISPO-onderzoeken is er vervangen door een geheel van indicatoren die de mate van participatie meten. Dit gebeurde ook al in het ACW-onderzoek, maar de beperking tot christelijke verenigingen is er opengetrokken naar verenigingen van om het even welke kleur en met een brede waaier van activiteiten (Hooghe 1999b). De voornaamste beperking van het middenveldonderzoek ligt in de eerder geringe steekproefomvang. (9)

De meting van maatschappelijke houdingen en waarde-oriëntaties sluit grotendeels aan bij de vorige studies. Burgers die lid zijn van meerdere organisaties zijn minder individualistisch, voelen zich minder politiek machteloos en zetten zich meer in voor het welzijn van de buurt, maar de duur van de inzet heeft alleen maar een negatief effect op individualisme. Deze effecten zijn ook hier betrekkelijk gering en kleiner dan de invloed van het genoten onderwijs. Bovendien blijkt het televisie kijken eveneens, maar in omgekeerde richting, sterker dan de sociale participatie, tenzij men actief lid is (Hooghe 2003a). Uit het tijdsbudget-onderzoek van TOR blijkt dat mensen met uitgebreide sociale contacten zich beduidend meer betrokken voelen bij hun medemensen, wat nogal vanzelfsprekend is, maar ook dat ze iets sterker democratische waarden aankleven. Ook hier zijn de effecten eerder zwak (Vandeweyer 2002, 168-170).

Het verhaal van het sociaal kapitaal moet dus wel wat genuanceerd. Als men echter niet alleen met de huidige participatie maar ook met de participatie in het verleden van de betrokkene rekening houdt, dan wordt deze *geaccumuleerde participatie* invloed wél sterker dan het effect van opleiding en televisie kijken (Hooghe 2003a, 55, 58, 60). Hooghe heeft ook gevonden dat het effect op sommige houdingen zoals ethocentrisme, nogal verschilt naargelang het soort van organisatie. De effecten zijn pas echt uitgesproken als de organisaties uit veel hoger opgeleiden bestaan (Hooghe 2003b, 166).

4.4. Hoe specifiek is het sociaal kapitaal van het christelijk middenveld?

Rest nu nog de vraag of christelijke verenigingen nog gekenmerkt zijn door de typische waarden van de sociaal-culturele christenheid en of de leden van christelijke organisaties inzake culturele waarden en oriëntaties nog wel verschillen van anderen? Deze laatste vraag is veruit de gemakkelijkste om te beantwoorden via survey-onderzoek. In de empirische modellen die betrekking hebben op de invloed van participatie op democratische waarden zien we dat een sterke betrokkenheid bij de kerk of bij een niet-religieuze levensbeschouwelijke strekking, evenals de participatie aan

verenigingen een merkbare invloed heeft op de meeste indicatoren van maatschappelijke integratie. Er zijn echter weinig verschillen tussen het lidmaatschap van christelijke verenigingen en andere levensbeschouwelijke of pluralistische verenigingen. Zijn we hier niet op zoek naar het onvindbare?

Men mag het zoeken niet te vlug opgeven. Om sporen van een specifiek vertoog te vinden moeten we vooraf de aspecten van de sociaal-culturele christenheid wat scherper definiëren. We kunnen dit doen door te zoeken naar de waarden die bij de leden van christelijke organisaties doorslaggevend zijn. Het reeds aangehaalde onderzoek "*Het draagvlak gefotografeerd*" (Van Geys 1996a) is daar best geschikt voor. Waarden, in de betekenis van Schwarz (1992), die daar heel belangrijk of belangrijk geacht worden door ongeveer 70% van de ondervraagden zijn onder meer gelijkheid, innerlijke rust, (sociale) rechtvaardigheid, orde, plichten nakomen en regels naleven, loyaliteit en behulpzaamheid. Waarden die niet belangrijk zijn of zelfs tegen de principes indruisen zijn macht en controle over anderen, opwinding of prikkelende belevenissen, plezier en genot, rijkdom, aanzien, en enigszins verrassend 'onthechting' (Van Gyes 1996b, 91-94). Dit laatste toont aan dat midden in de jaren negentig het "binnenwerelds ascetisch katholicisme" dat die beweging tot het einde van de jaren vijftig zo typeerde vrijwel verdwenen is (Laermans 1992, 111-123).

Om te weten of deze waarden specifiek zijn voor het christelijk middenveld moeten we kunnen vergelijken met andere 'werelden'. De waardeschaal "*sociaal-katholiek vertoog*" uit het TOR-onderzoek bevat elementen van dit dominant waardepatroon (zie ook Derks 2000, 65-72). We vinden er ook sporen van in de ISPO onderzoeken. Maar dit vertoog discrimineert onvoldoende omdat het in de totale bevolking breed aanwezig is (Vandeweyer 2002, 170). Eén van de redenen van deze brede beaming is het sociaalwenselijk karakter van sommige items, maar dat zegt natuurlijk ook iets over de brede aanvaarding als sociale norm. De tegenpool '*utilitair individualisme*' is eveneens bruikbaar. Deze schaal heeft het nadeel dat de items weinig aanvaard worden in de algemene bevolking. Sommige items zijn bovendien dubbelzinnig van betekenis (feitelijk of wenselijk). (10) Dat is waarschijnlijk ook de verklaring voor de bevinding dat individualisme toeneemt met de leeftijd.

Binnen de christelijke arbeidersbeweging gaat de intensiteit van het sociaal-katholiek vertoog en de verwerping van het utilitair individualisme samen met een sterkere participatie (Van Geys e.a. 1999). Maar dat bevestigt alleen wat we al weten: naarmate men intenser participeert is men minder individualistisch aangelegd. Is dit echter een onderscheidend kenmerk van het christelijk middenveld ten opzichte van anderen? Om die vraag te beantwoorden zijn nieuwe analyses nodig.

Een van de moeilijkheden van het onderzoek naar verschillen tussen de 'zuilen' is de omstandigheid dat in alle steekproeven, zelfs in deze met meer dan 2.000 eenheden zoals het ISPO, veel te weinig actieve leden van socialistische en liberale sociaal-culturele verenigingen aangetroffen worden. Naast het aandeel van de christelijke organisaties zijn alleen de actieve leden van pluralistische en neutrale verenigingen in voldoende mate aanwezig. Een doorgedreven analyse op de ISPO gegevens van 1999 met bijzondere aandacht voor het onderscheid tussen christelijke en pluralistische lidmaatschappen leert dat de actieve leden van christelijke organisaties iets sterker

dan de globale bevolking het individualistisch vertoog afwijzen, maar dit is nog meer het geval bij de actieve leden van de pluralistische organisaties. Als men uitzuivert voor leeftijd, onderwijs en kerkelijke betrokkenheid dan zijn de verschillen niet bijzonder groot en men vindt ook hier weinig sporen van een uitgesproken specifiek vertoog.

Een andere en meer recente bron is het *European Social Survey* van eind 2002 en begin 2003. Daarin is, zoals in het ACW-onderzoek, de waardeset van Schwarz opgenomen, maar in een andere vorm zodat strikte vergelijking van percentages niet mogelijk is. Er werden persoonsbeschrijvingen voorgelegd en de ondervraagden werden verzocht om telkens aan te duiden hoe sterk elke beschrijving wel op hen zelf geleek. We krijgen hier een goed beeld van de waarden die momenteel breed verspreid zijn de Vlaamse bevolking: 'rechtvaardigheid en inzet voor de anderen' (het zgn. 'katholiek sociaal vertoog'), voor alles genieten en plezier hebben (een aspect van utilitair individualisme) en belang hechten aan traditionele waarden en normen (orde, regels naleven). In het ESS is de intensiteit van deelname aan een aantal lidmaatschappen bevraagd. We kunnen de mate van betrokkenheid bij sociaal-culturele organisaties en bij nieuwe sociale bewegingen meten maar onvoldoende nauwkeurig de betrokkenheid bij het christelijk middenveld. We weten echter uit de ISPO onderzoeken dat de leden van sociaal-culturele verenigingen nog overwegend tot het christelijke netwerk behoren.

De zeer ruime verspreiding van het (katholiek) *sociaal vertoog* wordt hier dus bevestigd. Ruim zeven op tien van de ondervraagden herkent zich daarin. Deze waarde neemt toe met de leeftijd en ze leeft nog sterker onder de leden van de nieuwe sociale bewegingen dan in de algemene bevolking en de sociaal-culturele organisaties. Men kan zich derhalve afvragen of dit nog wel een specifiek 'katholiek' sociaal vertoog is. Anders is het gesteld met het *hedonisme* (genieten, zichzelf verwennen, plezier maken). Meer dan de helft van de Vlamingen herkent zich daarin en er zijn hier grote verschillen naargelang de leeftijd. Rond zeven op tien jongeren beneden 30 jaar zien zichzelf als zich verwennende en genietende wezens. Hier zijn mogelijk wél grote verschillen met wat we in het bewegingsmilieu van het ACW gevonden hebben. Alleen deze hedonistische component van het zgn. utilitair individualisme trekt aan, maar tegelijk is men niet van oordeel dat solidariteit onzin is. Het is mogelijk dat de jongeren zichzelf als verwende en genietende wezens zien, maar dat ze dit tegelijk moreel niet waarderen. *Zich aan normen en regels houden* is zoals men kan verwachten vooral een kenmerk van oudere generaties en van mensen die min of meer bij de kerk betrokken zijn, ook de marginale katholieken. Leden van de nieuwe sociale bewegingen zetten zich daar tegen af.

Alles samen genomen zijn we momenteel niet in staat om een specifiek vertoog onder de betrokkenen bij het christelijk middenveld waar te nemen. We kunnen ook niet besluiten dat dit er niet zou zijn. Aan alle metingen die we kunnen gebruiken schort wel iets. De inhoudelijke elementen van de verschillende vertogen zijn redelijk goed gedocumenteerd in de onderzoeken van TOR, ISPO, HIVA, APS en ESS maar ofwel hebben we alleen maar leden van christelijke organisaties, ofwel zijn we niet in staat om de verschillende groeperingen voldoende scherp aan specifieke vertogen te ver-

binden. Er blijven natuurlijk sterke verschillen naargelang van opleiding, sociale leeftijd, maar het toewijzen aan verenigingskenmerken lukt onvoldoende.

Er zijn aanwijzingen dat het typisch 'katholiek sociaal vertoog' zich verspreid heeft onder alle bevolkingslagen zodat het niet langer scherp onderscheidend is van andere sociale vertogen. Dat is niet zo verwonderlijk. Sinds het einde van de jaren zeventig oefenen nieuwe sociale bewegingen aantrekkingskracht uit op leden van de christelijke arbeidersbeweging. In de sector van het sociaal-cultureel werk zijn de pluralistische initiatieven sterk toegenomen. Dit wordt gestimuleerd door de Vlaamse overheid. Daarentegen hebben verenigingen zoals de Kristelijke Arbeidersvrouwen (KAV) hun ledenaantal fors zien dalen (Meireman 1999). Men kan overigens niet beweren dat de nieuwe en de oude sociale bewegingen pal tegenover elkaar staan. Ze vloeien vaak in elkaar over. Rond veel initiatieven is er samenwerking en uitwisseling. Zo leerde onderzoek in 1993 dat de acties van 11.11.11 voor een groot deel werden gedragen door leden van christelijke organisaties (Billiet e.a. 1993, 105-107).

4.5. Het publiek vertoog: kwaliteit, gevarieerd aanbod en veelzijdig christelijk

Onderscheiden christelijke organisaties zich nog van andere netwerken door een eigen publiek discours? Hier ontbreekt het vrijwel helemaal aan recent onderzoek. We beschikken wel over de systematische analyses van de christelijke vormingsorganisaties van Laermans (1992) voor de periode tot 1980 en over de analyses van Draulans (1993) en Meireman (1999) van de Kristelijke Arbeidersvrouwen tot in de jaren negentig. Ook christelijke bewegingen ontsnappen niet aan individualisering. De KAV heeft op de individualiseringstendens geantwoord met een productdifferentiatie en met een geïndividualiseerd aanbod van ideologievrije producten (Laermans 1992, 229-230). In het waardediscours ligt nog steeds de nadruk op algemene waarden als solidariteit, gelijkheid en zelfontplooiing (Meireman 1999, 409). Hoe zit dat bij organisaties en diensten die niet met een verminderde deelname te kampen hebben zoals de ziekenhuizen, de vakbond, het onderwijs? Is daar differentiatie van een op maat gesneden kwaliteitsvol aanbod waar een grote vraag naar is eveneens de voornaamste legitimatie? Dat is alvast het geval voor de K.U. Leuven associatie die door sommigen als herzuiling wordt voorgesteld. In de missie en doelstellingen van de Associatie K.U. Leuven ligt een sterke klemtoon op de kwaliteit (een cluster van '*centres of excellence*') en op een '*breed en gevarieerd aanbod*'. Maar daarnaast wordt ook gerefererd aan het '*waardevolle en veelzijdige christelijke gedachtegoed*' als inspiratie voor de opdracht in een pluralistische interculturele samenleving. Zitten hier de voornaamste componenten van een vernieuwd 'christelijk' waardevertoog? Alleen wie zich in de christelijke wereld beweegt en er enig historisch perspectief op na houdt kan de betekenis van het adjectief "*veelzijdig*" begrijpen. Het laat de periodes van controle over het individu door de kerk en van de selectieve controle van de jaren zeventig achter zich. Dit verklaart mede waarom christelijke organisaties breed aantrekkelijk blijven.

5. TER AFRONDING

Het is duidelijk geworden dat nog heel wat vragen onbeantwoord blijven. Er zijn al enkele aanzetten gegeven naar relevant onderzoek. We denken bijvoorbeeld aan de uittekening van culturele ruimtes zoals dit door Elchardus (2002) wordt voorgesteld. Een culturele ruimte wordt omschreven als "het geheel van culturele oriëntaties of assen, samen met de posities die mensen innemen ten opzichte van deze oriëntaties" of "een geheel van smaken en onderliggende principes die smaken genereren" (Siongers & Stevens 2002, 56). Een culturele ruimte beperkt zich niet tot de verbinding van mediavorkeuren met smaakvoorkeuren (Elchardus & Siongers 2002, 253) maar heeft ook te maken met sociaal-politieke en economische voorkeuren (Derks 2002). De 'sociaal-culturele christenheid' uit ons vroeger onderzoek werd opgevat als zo'n culturele ruimte: een geheel van culturele oriëntaties gedragen door leden van de christelijke zuilorganisaties.

De moeilijkheden die wij ondervinden om nog een specifieke ruimte te benoemen, als die er al zou zijn, onderstreept voldoende het belang van dit onderzoek. Zowel van de zijde van de gegevensverzameling als van de kant van de analyse is dit uitdagend onderzoek. Ondanks de overvloed aan surveys die de jaren negentig rijk is, vinden we in geen enkel ervan de totale set van metingen die nodig zijn om na te gaan in hoever er nog culturele ruimtes zijn die samenvallen met de ideologische en pluralistische netwerken. Vlaamse steekproeven van rond 2.000 eenheden zijn hier geen overbodige luxe. Enigszins kritisch zou men zich natuurlijk kunnen afvragen of de moeilijkheden om de ruimtes te vinden, tenminste als men kritisch genoeg met de data omgaat, niet even groot zouden geweest zijn indien we in de jaren zeventig over evenveel gegevens beschikten? Hoe minder onderzoeksgegevens er zijn hoe vlugger sociologen tot zekerheden kunnen komen.

Om de ruimtes te onderscheiden wordt gebruik gemaakt van een grote waaier van exploratieve analyses en classificatiemethodes (Elchardus & Glorieux 2002). Men moet zich steeds afvragen of externe verschillen tussen de clusters (of ruimtes) wel opwegen tegen de interne verscheidenheid binnen de clusters. De grenzen zijn heel moeilijk onbetwistbaar te trekken. Er is vaak veel ruis en het voorspellen van posities op basis van waardeclusters kan verbeteren. De data zijn vaak weerbarstig en dat belet ons om te vlug conclusies te trekken.

Naast het meten van de huidige participatie zou meer aandacht moeten gaan naar het meten van de vroegere participatie aan verenigingen. Dit zou toelaten om maten van gecumuleerde participatie te ontwikkelen (Hooghe 2003a). Het is van belang om naast de traditionele en nieuwe formele verenigingen ook de informele netwerken te onderzoeken (Waeghe e.a. 2003). Het registreren van netwerken van informele relaties is echter geen gemakkelijke opgave voor de interviewers want er is nogal wat interviewervariantie aanwezig (Storms 2003).

Uit een aantal recente onderzoeken blijkt de voorkeur voor de commerciële omroep en voor soaps een effect op maatschappelijke houdingen te hebben (Hooghe 2000a en

b, Billiet & Cambré 1999). Naar absolute grootte is dat effect vergelijkbaar met de invloed vanuit het verenigingsleven, niet al te sterk dus. Maar het werkt in de omgekeerde richting. Hooghe (2002a en b) brengt televisie in verband met de erosie van sociaal kapitaal. Maar wat is oorzaak en wat is gevolg? Vormen zich rond de televisie inderdaad virtuele gemeenschappen die de plaats innemen van het klassieke middenveld? Ook hier is nog veel niet geweten. Met de hypothesen uit het werk van Elchardus (2002) in het hoofd mag de politieke rol van de media best eens aan grondig empirisch onderzoek onderworpen worden. De televisie rapporteert niet alleen het politiek gebeuren maar maakt het ook, en dat lijkt soms sterker door te wegen. Dit voelt wat onbehaaglijk aan.

VOETNOTEN

- (1) In de seminaries godsdienstsociologie behandelden Dobbelaere en Lauwers in het begin van de jaren zeventig de secularisatie. Het theoretisch onderzoek naar de secularisatie werd door Dobbelaere gepubliceerd in 1981.
- (2) Het concept van de pluralistische school werd niet alleen naar voren geschoven door vrijzinnigen (als alternatief voor de 'eenheidsschool') maar ook door sommige pedagogen uit christelijke middens (als alternatief voor 'katholiek onderwijs'). Het concept werd ook verdedigd door de toenmalige CVP-jongeren (De Ceulaer 1978).
- (3) Zolang de godsdienstige inhoud van, en de controle over het onderwijs door niemand in twijfel werd getrokken (onderwijswet van 1842) werd de noodzaak van een eigen katholiek schoolnet nauwelijks onderkend. De behoefte aan deelstructuren voor de levensbeschouwelijk dominante groep ontstond pas in een situatie waar de scheiding tussen kerk en staat feitelijk gerealiseerd werd (onderwijswet van 1879) (Billiet 1977, 8-17).
- (4) Onder meer in het katholiek onderwijs, het Davidsfonds, de Katholieke Arbeidersjeugd, de Katholieke Landelijke Jeugd en de Katholieke jongeren uit de middengroepen. Vanaf 1979 vormde zich geleidelijk een kritische stroming binnen de christelijke arbeidersbeweging (ACW).
- (5) Ik was zelf betrokken bij de volgende onderzoeken: een tiental onderzoeken van het ISPO rond de politieke houdingen, de verkiezingen, de beeldvorming over migranten, en politieke kennis; de sinds 1996 uitgevoerde jaarlijkse survey-onderzoeken naar sociaal-culturele stromingen van APS (Vlaamse Gemeenschap); een grootschalig onderzoek onder leden van christelijke organisaties aangesloten bij het A.C.W.; de Europese waardeonderzoeken; het onderzoek naar religieus en moreel pluralisme (RAMP); het *European Social Survey*. Daarnaast moeten we ook het groot onderzoek naar het middenveld van TOR (VUB) vermelden en de onderzoeken van het steunpunt 'Bestuurlijk Vlaanderen'.
- (6) Voor een overzicht zie het themanummer van het Tijdschrift voor Sociologie onder redactie van Marc Hooghe (1999a).

- (7) Huyse behandelt dit thema ook in de nieuwe stukken van zijn bundel over politiek en hij gebruikt daarbij de gegevens van het middenveldonderzoek van Elchardus (2000) en Hooghe (1999c), maar hij maakt geen gebruik van de gegevens in de verschillende verkiezingsonderzoeken die het materiaal leveren (zie Huyse 2003, 362-363).
- (8) Er is binnen Unizo een forum voor christelijke leden opgericht (De Standaard 19/1/2001).
- (9) De steekproef bedraagt 1.341 eenheden en dit is gering gegeven de scheve verdeling van het type en de kleur van de verenigingen. In de ISPO onderzoeken tellen de Vlaamse steekproeven tussen 2.200 en 2.690 eenheden.
- (10) Vergelijk met de interpretatie van Derks die het heeft over geresigneerd instrumentalisme (Derks: 2000: 198-204).

BIBLIOGRAFIE

- Berger, P. (1969), *The Social Reality of Religion*. London: Faber.
- Berger, P. & Th. Luckmann (1967), *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York: Doubleday.
- Billiet, J. (1973), Secularization and Compartmentalization in the Belgian Educational System, *Social Compass*, 20: 564-591.
- Billiet, J. (1976), Beschouwingen over het samengaan van secularisatie en verzuiling, *De Nieuwe Maand*, 19: 244-257.
- Billiet, J. (1977), *Secularisering en verzuiling in het onderwijs. Een sociologisch onderzoek naar de vrije schoolkeuze als legitimatieschema en als sociaal proces*. Leuven: Universitaire Pers.
- Billiet, J. (1978), Het personeelsstatuut van het katholiek onderwijs als sociaal probleem, *De Nieuwe Maand*, 21(4): 221-234.
- Billiet, J. (1981), *Basic Communities in Flanders: Evolution, types, characteristics and significance in a pillarized context*, Paper presented on the 16th International Conference for the Sociology of Religion, Lausanne August 30 - September 2, 1981.
- Billiet, J. (1982), Verzuiling en politiek: theoretische beschouwingen over België na 1945, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 13(1): 83-118.
- Billiet, J. (1984), On Belgian Pillarization: changing perspectives, pp. 117-128 in Van Schendelen M.P.C.M. (Ed.), *Consociationalism, pillarization and conflict-management in the Low Countries*, *Acta Politica*, 19(1) (themanummer).
- Billiet (1987a), De complexe relaties tussen de CVP en de christelijke zuil, *Kultuurleven*, 54(5): 424-435.
- Billiet, J. (1987b), Leuvense perspectieven: Zuilvorming, verzuiling en pluralisme in Vlaanderen: een conceptuele en empirische verkenning, *Onze Alma Mater*, 41(4): 237-258.

-
- Billiet, J. (1988), De katholieke zuil in Vlaanderen. Ontwikkelingen in het godsdientsociologisch denken en onderzoek, pp. 17-39 in Billiet, J. (Ed.), *Tussen bescherming en verovering. Sociologen en historici over zuilvorming*. Kadoc Studies 6. Leuven: Universitaire Pers.
- Billiet, J. (1991), Een derde adem voor de christelijke werknemers-zuil? Over zuilvorming, waarden en maatschappelijke integratie rond het einde van het millennium, *Gids op Maatschappelijk Gebied*, 82(11): 975-998.
- Billiet, J. (1993a), Naar een waarde(n)loze samenleving? Maatschappelijke veranderingen in Vlaanderen in de jaren tachtig en negentig, pp. 121-164 in Billiet, J., *Ondanks Beperkt Zicht. Studies over waarden, ontzuiling en politieke veranderingen in Vlaanderen*. Brussel/Leuven: VUB Press/SOI.
- Billiet, J. (1993b), Over de houding van de Vlaamse katholieken tegenover etnische minderheden, *Collationes*, 23, 273-286.
- Billiet, J. (1995a), Het lidmaatschap van sociale organisaties en trouw stemgedrag, *Res Publica*, 37(1): 11-30.
- Billiet, J. (1995b), Church Involvement, Individualism and Ethnocentrism among Catholics: New Evidence of a Moderating Effect, *Journal of the Scientific Study of Religion*, 34(2), 224-233.
- Billiet, J. (1995b), Church Involvement, Ethnocentrism and Voting for a Radical Right Wing party: Diverging Behavioral Outcomes of Equal Attitudinal Dispositions, *Sociology of Religion*, 56(3), 303-326.
- Billiet, J. (1997), Political parties and social organizations in Flanders, pp. 64-81 in Van Deth, J. (Ed.), *Private groups and public life. Social participation, voluntary associations and political involvement in representative democracies*. London: Routledge.
- Billiet, J. (1998), Sociaal kapitaal, levensbeschouwelijke betrokkenheid en maatschappelijke integratie in België, *Tijdschrift voor Sociologie*, 19(1), 33-54.
- Billiet, J. (2003), Le parti démocrate chrétien en Flandre, pp. 225-257 in P. Delwit (Ed.), *Démocratie chrétiennes et conservatismes en Europe. Une nouvelle convergence?* Bruxelles: Editions l'Université de Bruxelles.
- Billiet, J. & K. Dobbelaere (1976), *Godsdienst in Vlaanderen: van kerks katholicisme naar sociaal-kulturele kristenheid*. Leuven: Davidsfonds.
- Billiet, J. & K. Dobbelaere (1985), Naar een desinstitutionalisering van de christelijke zuil?, pp. 129-164 in Dobbelaere, K., L. Voyé, J. Billiet & J. Remy (red.), *België en zijn goden. Kerken, religieuze groeperingen en lekenbewegingen*. Leuven: Cabay (themanummer van *Tijdschrift voor Sociologie*).
- Billiet, J. & A. Carton (1992), Etnocentrisme en kerkelijke betrokkenheid, *Onze Alma Mater*, 46(1): 57-89.
- Billiet, J., G. Loosveldt, B. Cambré & J. Vancoillie (1993), *In beweging brengen van solidariteit. Een sociologisch onderzoek naar 11.11.11. comités en medewerkers*. Leuven: Onderzoeksverslag van het Centrum voor Dataverzameling en Analyse.

- Billiet, J. & B. Cambré (1999), Social Capital, active membership in voluntary associations and some aspects of political participation: an empirical case study, pp. 240-262 in Van Deth, J.W., M. Maraffi, K. Nawton & P. Whiteley (Eds.), *Social Capital and European Democracy*. London & New York: Routledge.
- Billiet, J., H. De Witte & H. Waeye (1999), Betrokkenheid bij de christelijke arbeidersbeweging en de houding tegenover migranten: een onderzoek naar de verklarende kracht van de notie sociaal-culturele christenheid, pp. 109-130 in Foblets, M.C. & C.L. Pang (Eds.), *Cultuur, etniciteit en migratie. Culture, Ethnicity and Migration*. Liber Amicorum prof. Dr. E. Roosens. Leuven: Acco.
- Billiet, J., M. Swyngedouw, A. Depickere & E. Meersseman (2000), *Structurele determinante van het stemgedrag en culturele kenmerken van de kiezerskorpsen in Vlaanderen?* Bulletin van het ISPO 2000/40, 52 pp.
- Bouveroux, J. (1992), *De partij van de burger*. Antwerpen: Standaard Uitgeverij.
- Cauwelier, D. (1967), *Profiel van de Leuvense student*. Antwerpen: De Nederlandse Boekhandel.
- De Ceulaer, D. (1978), *De pluralistische school: het standpunt van de christelijke volkspartij*. Leuven: Psychologische en Pedagogische Wetenschappen (licentiaatsverhandeling).
- De Clercq, B. (1968), *Kritiek op de verzuiling*. Lier: Van In.
- Derks, A. (2002), Hoe links is de 'kleine man' in Vlaanderen? Over de ideologische en politieke vertaling van sociale ongelijkheid, pp. 263-292 in Elchardus M. & I. Glorieux (Red.) (2002), *De Symbolische Samenleving. Een exploratie van de nieuwe sociale en culturele ruimtes*. Tiel: Lannoo.
- Derks, A. (2000), *Individualisme zonder verhaal*. Brussel: VUBPress.
- Dobbelaere, K. (1966), *Sociologische analyse van de katholiciteit*. Antwerpen: Standaard.
- Dobbelaere, K. (1973), Organizing Christian Values in Social Organisations: the Case of Catholic Hospitals in Belgium, *Social Studies*, 2: 475-483.
- Dobbelaere, K. (1981), Secularization: A Multi-Dimensional Concept, *Current Sociology*, 29(2).
- Dobbelaere, K. (1984), Godsdienst in België, pp. 67-112 in Kerkhofs, J. & R. Rezhohazy (Red.), *De stille ommekeer. Oude en nieuwe waarden in het België van de jaren tachtig*. Tiel: Lannoo.
- Dobbelaere, K. (1988), Klemtonen in het godsdienstsociologisch onderzoek sinds 1970, pp. 183-202 in Cloet, M. & F. Daelemans (red.), *Godsdienst, mentaliteit en dagelijks leven: religieuze geschiedenis in België sinds 1970*. Brussel: Archief- en Bibliotheekwezen in België.
- Dobbelaere, K. (2003), Trends in de katholieke godsdienstigheid eind 20ste eeuw: België vergeleken met West- en Centraal Europese landen, *Tijdschrift voor Sociologie*, 24: 9-37.
- Dobbelaere, K. & J. Billiet (1973-1974), Godsdienst in België: een sociologische verkenning I, II en III, *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, 64: 879-894, 983-928 en 65: 39-56.
- Dobbelaere, K. & J. Billiet (1978a), Community-formation and the Church, pp. 211-260 in M. Caudron (Ed.), *Foi et Société, Acta Congressus Internationalis Theologici Lovaniensia 1976*. Gembloux: Editions J. Duculot.

- Dobbelaere, K. & J. Billiet, J. (1978b), Groepsvorming in en rond de kerk in Vlaanderen, *Collationes*, 18: 329-362.
- Dobbelaere, K., R. Creyf & J. Van Houtvinck (1976), Een sociologisch onderzoek aan de K.U. Leuven naar de houdingen van professoren tegenover het katholiek karakter van hun Universiteit, *Politica*, 26: 185-213.
- Dobbelaere, K. & J. Waegemans (1973), Waarin bestaat de christelijke dimensie van een verplegingsinstelling? Een sociologische reflectie, pp. 44-75 in Prims, A. (Ed.), *De christelijke dimensie van een verplegingsinstelling*. Brussel: Lipac.
- Draulans, V. (1993), Ik beslis zelf... Veranderde waardepatronen en het proces van individualisering dragen het vormingswerk in sociale bewegingsleven uit, *Gids op Maatschappelijk Gebied*, 84(1): 13-32.
- Draulans, V. (1996), Op zoek naar het KAV-denken inzake waarden en christelijke inspiratie, *Gids op Maatschappelijk Gebied*, 87(3): 241-263.
- Elchardus, M., K. Deschouwer, K. Pelleriaux & P. Stouthuysen (1993), Hoe negatief kan vrijheid zijn? Ongeloof, vrijzinnigheid en populistische ontvoogding, pp. 27-40 in Swyngedouw, M., J. Billiet, A. Carton & R. Beerten (red.), *Kiezen is verliezen. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen*. Leuven: Acco.
- Elchardus, M., L. Huyse & M. Hooghe (2000), *Het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen*. Brussel: VUBPress.
- Elchardus, M. (2002), *Dramademocratie*. Tielt: Lannoo.
- Elchardus M. & I. Glorieux (Red.) (2002), *De Symbolische Samenleving. Een exploratie van de nieuwe sociale en culturele ruimtes*. Tielt: Lannoo.
- Elchardus, M. & J. Siongers (2002), Cultuurpraktijk van de ouderen en de schoolloopbaan van de kinderen, pp. 241-262 in Elchardus M. & I. Glorieux (Red.), *De Symbolische Samenleving. Een exploratie van de nieuwe sociale en culturele ruimtes*. Tielt: Lannoo.
- Frognier, A.P. (1975), Vote, classe sociale et religion/pratique religieuse, *Res Publica*, 17(4): 479-490.
- Goedefroot, J. & P. De Cock (1982), *Inventarisatie en classificatie van basis- en drukingsgroepen in het Leuvense*. Leuven: Faculteit Sociale Wetenschappen (Licentiaatsverhandeling).
- Hellemans, S. (1985), Elementen voor een algemene theorie van verzuiling, *Tijdschrift voor Sociologie*, 6(3): 235-258.
- Hellemans, S. (1988), *Strijd om de moderniteit. Sociale bewegingen en verzuilingen in Europa sinds 1800*. Leuven: Universitaire Pers/Kadoc.
- Hooghe, M. (1999a) (Red.), Sociaal kapitaal en democratie. Het verenigingsleven, sociaal kapitaal en politieke cultuur, *Tijdschrift voor Sociologie*, 20(3-4) (Themanummer).
- Hooghe, M. (1999b), Culturele en maatschappelijke kenmerken en het participatieniveau van de Vlaamse bevolking. Een analyse van cross sectionele data, *Tijdschrift voor Sociologie*, 20(3-4): 333-365.
- Hooghe, M. (1999c), De persistentie van verzuiling op microniveau in Vlaanderen. Een analyse van surveydata over lidmaatschap, zuilintegratie, stemgedrag en maatschappelijke houdingen, *Res Publica*, 41(4): 391-420.

- Hooghe, M. (2002a), Televisie en de erosie van sociaal kapitaal. De invloed van televisietijd, programma-inhoud en zendervoorkeur, *Sociologische Gids*, 49(2): 158-181.
- Hooghe, M. (2002b), Watching Television and Civic Engagement. Disentangling the Effects of Time, Programs, and Stations, *Harvard International Journal of Press/Politics*, 7(2), 84-104.
- Hooghe, M. (2003a), Participation in Voluntary Associations and Value Indicators. The Effect of Current and Previous Participation Experiences, *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 32(1): 47-69.
- Hooghe, M. (2003b), Value Congruence and Convergence Within Voluntary Associations: Ethnocentrism in Belgian Organizations, *Political Behavior*, 25(2): 151-175.
- Hooghe, M. & D. Stolle (2003), Age Matters: Life Cycle and Cohort Differences in the Socialisation Effect of Voluntary Participation, *European Political Science*, 2(3): 49-53.
- Huysse, L. (1970), *Passiviteit, Pacificatie en Verzuiling in de Belgische Politiek*. Antwerpen: Standaard.
- Huysse, L. (1975), Vijftien Angelsaksische auteurs over politiek, verzuiling en compromisvorming in België, *Res Publica*, 18(3): 413-432.
- Huysse, L. (1979), Politisering en Professionalisering in België, pp. 3-20 in *Politisering en professionalisering. Vlaams Sociologen Congres*. Antwerpen: 10-11 september.
- Huysse, L. (1987), *De verzuiling voorbij*. Leuven: Kritak.
- Huysse, L. (2003), *Over politiek*. Leuven: Van Halewijck.
- Kerkhofs, J. & J. Van Houtte (Eds.) (1962), *De Kerk in Vlaanderen*. Tiel: Lannoo.
- Laermans, R. (1992), *In de greep van de 'moderne tijd'. Modernisering en verzuiling. Evoluties binnen de ACW-vormingsorganisaties*. Leuven/Appeldoorn: Garant.
- Lamberts, E. (1988), Van Kerk naar zuil: de ontwikkeling van het katholiek organisatiewezen in België in de 19^e eeuw, pp. 83-134 in Billiet, J; (Ed.), *Tussen bescherming en verovering. Sociologen en historici over zuilvorming*. Kadoc Studies 6. Leuven: Universitaire Pers.
- Lauwers, J. (1974), *Secularisatietheorieën. Een studie over de toekomstkansen van de godsdienstsociologie*. Leuven: Universitaire Pers.
- Lijphart, A. (1968a), *The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands*. Berkeley: University of California Press.
- Lijphart, A. (1968b), *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Amsterdam: De Bussy.
- Lijphart, A. (1968c), Typologies of Democratic Regimes, *Comparative Political Studies*, 1: 3-44.
- Maddens, B. & I. Hajnal (2002), De al dan niet gesplitste partijkeuze en de beleidsthema's, pp. 57-72 in Swyngedouw, M. & J. Billiet (red.), *De kiezer heeft zijn redenen. 13 juni 1999 en de politieke opvattingen van Vlamingen*. Leuven: Acco.
- Meireman, K. (1999), Individualisering en het verenigingsleven. De kristelijke arbeidstersvrouwen (KAV) als casestudy, *Tijdschrift voor Sociologie*, 20(3-4): 395-414.

-
- Umans, E. (1984), *Kiesgedrag bij studerende jongeren*. Leuven: Faculteit der Sociale Wetenschappen (licentiaatsverhandeling).
- Siongers, J. & F. Stevens (2002), Esthetica voor gevorderden. Over smaken en mediavorkeuren, pp. 53-84 in Elchardus, M. & I. Glorieux (red.), *De Symbolische Samenleving*. Brussel: VUBPress.
- Schwarz, S.H. (1992), Universals in the content and structure of values: theoretical advances and empirical tests in 20 countries, *Advances in Experimental Social Psychology*, 50(1): 1-65.
- Storms, V. (2003), *Interviewereffecten bij het meten van de grootte van sociale netwerken*. Paper gepresenteerd op de 4^e NSV/VVS Marktdag Sociologie, 22 Mei 2003. Nederland: Nijmegen.
- Swyngedouw, M. (1986), Verschuivingen en partijvoorkeur tijdens de parlementsverkiezingen van 13 oktober 1985, *Res Publica*, 28(2): 261-282.
- Swyngedouw, M. & J. Billiet (1988), Stemmen in Vlaanderen op 13 december 1987, *Res Publica*, 30(1): 25-50.
- Swyngedouw, M. & R. Beerten (1999), *De fragmentatie van het kiezerskorps in Vlaanderen. Verschuivingen 1991-1995 en 1995-1999*. Leuven: ISPO-bulletin 1999/34.
- Thurlings, J.M.G. (1971), *De wankele zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme*. Nijmegen/Amersfoort: Dekker & Van De Vegt/De Horstinkt.
- Van den Brande, A. (1963), Mogelijkheden van een sociologie der Belgische conflicten na de Tweede Wereldoorlog, *Sociologische Gids*, 10(1): 2-29.
- Van De Kerkckhove, J. (1968), *Verzuiling als maatschappelijk probleem*. Leuven: Faculteit Economische en Sociale Wetenschappen (licentiaatsverhandeling).
- Vandeweyer, J. (2002), Sociaal gebabbel. Het verband tussen sociale interactie, de diversiteit van interactiepartners en democratische waardepatronen nader bekeken, pp. 151-174 in Elchardus, M. & I. Glorieux (red.), *De Symbolische Samenleving*. Brussel: VUBPress.
- Vanduffel, C. (1979), *Statuut van de leerkrachten van het katholiek onderwijs: sociologische analyse van de gepubliceerde rechtspraak inzake ontslagen van leerkrachten wegens afwijking van de katholieke huwelijksnormen*. Leuven: Faculteit Sociale Wetenschappen (licentiaatsverhandeling).
- Vanduffel, C. (1980), Rechtspraak in het vrij onderwijs, *De Nieuwe Maand*, 23(6): 375-384.
- Van Geys, G. (1996a), *Het draagvlak gefotografeerd. Een enquête naar de collectieve identiteit bij leden en breoepskrachten van het ACW en zijn deelorganisaties*. Leuven: Hiva.
- Van Geys, G. (1996b), *Waarden en beweging. Methodologisch rapport*. Leuven: Hiva.
- Van Gyes, G., J. Billiet & H. De Witte (1999), Nuances van Sociaal Kapitaal: Een analyse voor het bewegingsmilieu van ACW-organisaties, *Tijdschrift voor Sociologie*, 20(3-4): 539-563.
- Verbeeck, F. (1983), *Het kerkelijk, godsdienstig en ideologisch profiel van maatschappij-kritische kristenen*. Leuven: Faculteit Sociale Wetenschappen (licentiaatsverhandeling).

-
- Verstraete, P. (1980), *De ideologische verscheidenheid bij kristelijke groeperingen. Een inhoudsanalyse van Positief en De Vijgeboom*. Leuven: Faculteit Sociale Wetenschappen (licentiaatsverhandeling).
- Walgrave, S. (1994), *Nieuwe sociale bewegingen in Vlaanderen. Een sociologische verkenning van de milieubeweging, de derde wereldbeweging en de vredesbeweging*. Leuven: SOI.
- Walgrave, S. (1995), *Tussen loyauteit en selectiviteit. Over de ambivalente verhouding tussen nieuwe sociale bewegingen en groene partij in Vlaanderen*. Leuven: Garant.

